

UOT 911.2

NAXÇIVAN FİZİKİ-COĞRAFI RAYONUNUN RELYEF XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN VƏ GEOLOJİ İNKİŞAF TARİXİNİN TƏDQIQI

Əliyeva Səbinə

Elmi rəhbər: dos.Quliyeva S.Y

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
sabinaalizadah458@icloud.com

Xülasə: Məqalə Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun relyef xüsusiyyətlərinə və geoloji inkişaf tarixinə həsr edilmişdir. Rayonun relyefinin formalaşmasında rolu olan amillər, onların xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, qədim geoloji eralardan müasir dövrə qədər inkişaf xüsusiyyətlərinin qısa səciyyəsi verilmişdir. Məlumdur ki, geoloji eralar bir-birini əvəz etdikcə baş verən dəyişikliklər müxtəlif formalarda relyefə təsir edir və müasir relyefin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bu dəyişikliklər kosmik metodlardan istifadə olunmaqla tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, geoloji quruluş, relyef, antiklinorium, allüvial, tirə, sinklinal

Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu Kiçik Qafqazın şərq qurtaracağında yerləşən, dağlıq və düzənlik relyefə malik olan coğrafi obyektidir. Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu Kiçik Qafqazın şərq qurtaracağında yerləşən, dağlıq və düzənlik relyefə malik olan coğrafi obyektidir. Relyef amplitudu 600 metrə 3904 metr arasında təbəddüd edən rayonun dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1400 metrə bərabərdir. Ərazinin üçdə iki hissəsi dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəklikdə yerləşməklə, 20 faizinin mütləq yüksəkliyi 2000 metrdən artıqdır. Rayonun ən geniş yeri şimal-qərbdə 20 km, ən dar yeri isə cənub-şərqdə 4-5 km-dir. Arazboyu maili düzənliklər hər biri eyniadlı tektonik çökmə sahəsinə uyğun gəlir [2, səh 30-35].

Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun relyefi S.Babayev, M.Müsebov, A.Antonov və s. kimi alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Fiziki-coğrafi rayonun relyefinin əsas hissəsini gətirmə konusları və çay terrasları təşkil edir. Çay terrasları adətən Araz çayının yatağına yaxın zolaqda özünü biruzə verir. Yaranan bu qurşaqlar bir neçə sahədə Zəngəzur və Dərələyəz dağlarının meridian istiqamətində uzanan qolları və yüksəklikləri vasitəsilə bir neçə maili düzənliyə ayrılır. Bunlardan biri Sədərək maili düzənliyidir. Düzənlik dəniz səviyyəsindən 930 m mütləq yüksəklikdə yerləşir. Maili düzənlik Araz çayı ilə Saraybulaq dağları

arasında yerləşməklə 2 terrası özündə birləşdirir. Birinci qalıq halında, digəri isə qum buzlaq çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Qeyd edək ki, Arazboyu maili düzənliklər gəloji dövr ərzində çökmə süxurlardan yaranmış, sonrakı dövrlərdə onun səthi düzənliklər ərazisinə çıxışı olan çayların gətirdiyi allüvial-prollüvial çöküntülərlə mürəkkəbləşmişdir. [3, səh 73-74; 1, səh 15-17]

Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonunun ərazisi Şərur-Culfa antiklinoriumu, Ordubad sinklinoriumu və Zəngəzur antiklinoriumu adlanan 3 əsas strukturadan ibarətdir. Şərur-Ordubad rayonunun geoloji quruluşuna nəzər yetirək:

Devon çöküntüləri: Rayonun şimal-qərb hissəsində Araz çayına yaxın kiçik hissədə-160 km² sahədə tala şəklində yayılmışdır. Bundan əlavə Arpaçayın aşağı axarlarında 2 zolaqda bu çöküntülərə səpinti halında rast gəlinir.

Trias çöküntüləri: Tənənəm, Axura, Çalxanqala, Qarabağlar kəndləri ətrafında müxtəlif təyinatlı və qalınlıqlı əhəngdaşı və dolomitlərdən təşkil olunmuşdur. Trias çöküntüləri Şərur-Culfa 4 dik yamaclı antiklinal təşkil edir.

Yura dövrü çöküntüləri: Bu dövr çöküntüləri trias dövrünə nisbətən daha məhdud bir arealda yayılmışdır. Ayrı-Ayrı ərazilərdə tirələr şəklində özünü göstərir. Yura süxurları Çalxanqala yaxınlığında və Araz çayının Nehrəm dərəsində müəyyən qədər yayılmışdır. Bu dövrün çöküntüləri qra-velitlərdən, əhəngli, qumlu, alevritli gillərdən və mergellərdən təşkil olunmuşdur.

Təbaşir çöküntüləri: Cəhriçayın aşağı axarında, Ordubad yaxınlığında, az miqdarda isə Arazın Nehrəm dərəsində yayılmışdır. Təbaşir çöküntüləri yura dövrünün çöküntülərinə nisbətən daha geniş arealı əhatə edir. Üst təbaşir çöküntüləri əsasən qumlu əhəngdaşlarından, gilli alevritlərdən təşkil olunmuşdur.

Paleogen və neogen çöküntüləri: çox kiçik ərazilərdə yayılmışdır. Bu çöküntülərin əsas yayılma arealı orta və yüksək dağlıq ərazilərdir. Düzən və alçaqdağlıq ərazilərdə səpinti halında yayılmışdır. Paleogen və neogen çöküntülərinin əsasını intruziv süxurlar təşkil edir.

Dördüncü dövr çöküntüləri: allüvial, dellüvial, prolüvial, buzlaq, qra-vasion və başqa çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Yüksək dağlıq ərazilərdə buzlaq və qra-vasion, düzənlik ərazilərdə isə allüvial-prollüvial çöküntülər yayılmışdır [5, səh 20-22]

Araşdırma və tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan fiziki-coğrafi rayonu ərazisində Paleozoy (Devon, Karbon, Perm), Mezozoy (Trias, Yura, Təbaşir), Kaynozoy (Paleogen, Neogen), Dördüncü dövr çöküntülərinin

və eləcə də Pliosen intruziv süxurlarının yayılma sahələri müəyyən olunmuşdur [6, səh 8].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerin müxtəlif yaşlı geoloji qatlarının aydın çıxışları, təkrarolunmaz və yer qatının daxilində kristallaşmış süxurların mövcudluğu geoloqların və səyyahların diqqətini hələ XVIII əsrin ortalarından cəlb etmişdir. Alp qurşağında bənzəri olduqca az tapılan "Naxçıvan lakkolitləri" (Əlincə, İlandağ və s.) və Culfa dərəsində Paleozoyun ardıcıl qatları dünya şöhrəti qazanmış və bu günədək klassik qiymətini itirməmişdir. dəyişikliyə uğramış müxtəlif mənşəli və tərkibli (çöküntü, maqmatik və s.) süxur qatları təbəqələrindən, Yer qabığının "qranit" qatından ibarətdir. Onların Yer səthinə yaxın yatımları Devon-Trias (390-220 mln. il bundan əvvəl) çöküntülərinin çıxışları sahəsinə təsadüf olunur və Dəhnə dayaq quyusunda 331m dərinlikdə 1414 m-ə qədər kəsiliblər. Dəhnə qalxıntısının Arazın sağ sahilində metamorfik süxurlar Yer səthinə çıxır. Ərazinin dərinlik quruluşunda Yer qabığının qalınlığı 48-54 km olaraq, "qranit" qatı 15-20 km-ə, "bazalt" qatı 20-25 km-ə çatır [4]

Dəhnə-Vəlidağ antiklinalı rayonun ən cənub hissəsində yerləşməklə xarakterik coğrafi xüsusiyyətə malikdir. Miosen və IV dövr çöküntüləri ilə örtülən antiklinal zonanın mərkəzində Dəhnə-Vəlidağ, Bozdağ və Sarıdağ qrupları təzahür edir. Karbon və perm dövrünün çöküntüləri isə yalnız qanadlarda təzahür edir.

Yaycı-Sədərək antiklinalı Şərqi Arpaçay hövzəsində yerləşir və əsasını orta üst devon çöküntüləri təşkil edir. Orta devon çöküntüləri antiklinal zonanın mərkəzinə-Kalafa yüksəkliyindən şimalda, üst devon çöküntüləri isə dağətəfi hissələrə və qırışıqların qanadlarına müvafiq gəlir. Cənub qanadda onları alt karbon əvəz edir.

Yuxarı Danzik antiklinalı Yaycı-Sədərək antiklinalından şimal-şərqdə yerləşir. Pəyə dərəsinin şimalından Yuxarı Danzik kəndinə qədər uzanan, Şərqi Arpaçayı keçərək Təndirli və Qaraulxana davam edən antiklinalın mərkəzi orta və üst devon çöküntüləri, qanadlarında isə karbon çöküntüləri iştirak edir.

Mehridağ antiklinalı Ermənistan sərhəddində yerləşir. Perm və trias çöküntüləri antiklinalın mərkəz hissələrində daha çox nəzərə çarpır. Üst təbaşir çöküntüləri isə qanadlarda daha geniş sahədə özünü biruzə verir [2, səh 35-36].

Naxçıvan qırışıqlıq zonasının tektonik quruluşunda Paleozoy qırışıqlığını özündə ehtiva edən Şərur-Culfa qalxıntısı, Alp qırışıqlığında yaranan Ordubad sinklinoriumu və Naxçıvan çuxuru iştirak edir.

Şərur-Culfa çökmə quruluşu qumdaşı-karbonat fasiyası və qalınlığı 3000-3600 m-ə çatan Devon, Alt Karbon, Perm və Triasın lay qatları Dərələyəz qitəkenarı açıq dəniz hövzəsinin çökmə süxurlarıdır. Üst karbon dövründə hövzənin geotektonik inkişafını təmsil edən bok-sit təzahürləri Yer qatının laterit aşınmasının məhsuludur.

Ordubad çökmə quruluşu fiziki-coğrafi rayon ərazisinin şərqində və qismən şimal-şərqində yerləşir. Onun müstəqil geotektonik inkişafı Mezotetisin dəniz qabıqlı Zəngəzur troqunun Üst Təbaşirdə bağlanmasıdan sonra davam etmişdir. Onun quruluşunda iştirak edən Mezo-kaynozoy qatları müstəqil geodinamik şəraiti təmsil edir. Çökmə quruluşunun qərb kənarındakı

Naxçıvan çuxuru Ordubad çökmə quruluşu və Şərur-Culfa qalxıntısının üstünü örtür və bu prosesdə qərbə doğru miqrasiya qeyd olunur. Naxçıvan çuxuru iti bucaq altında qədim strukturları kəsir. Bu fikir çuxurun şərq hissəsinin Ordubad sinklinorisində, qərb hissəsinin isə Şərur-Culfa antiklinorisində yerləşməsindən xəbər verir. Şərqdən Əlin-cəçay, qərbdən isə Şərqi Arpaçayla sərhədlənir. Qahab, Sirab, Vayxır, Çalxanqala və Axura kəndləri çuxuru şimaldan əhatələyir. Naxçıvan çuxurunda Qıvrıq, Xok, Böyükdüz antiklinal qırışıqlar qeyd olunur. Adı sadalanan antiklinal antiklinal qırışıqlar Xıncab, Duzdağ, Tazıuçan sinklinalları ilə ayrılır. Geoloji quruluşunda əsas yeri Oligosen-Miosen yaşlı qaba və zəruf molass çöküntüləri təşkil edir.[5,səh 29-30]

Nəticə və təkliflər:

1. Rayonun qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər olduqca müxtəlif təbii və antropogen təsirlərə məruz qalması relyef cəhərdən mürəkkəb təzahürlərin meydana gəlməsini labüd etmişdir. Bunun nəticəsində relyefdə müxtəliflik və parçalanma xarakterik haldır.
2. Fiziki-coğrafi rayonun relyefinin əsas hissəsini gətirmə konusları və çay terrasları təşkil edir. Çay terrasları adətən Araz çayının yatağına yaxın zolaqda özünü biruzə verir.
3. Rayonun geoloji quruluşunun öyrənilməsində və dağ-mədən işlərinin aparılmasında kosmik metodlar geniş miqyasda tətbiq olunmalıdır. Bununla daha dəqiq nəticələrə nail oluna bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Az.Resp-nın konstruktiv coğrafiyası. Bakı,1996,2000
2. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. "ELM", 1999
3. Bağirov F.A. Naxçıvanın təbii sərvətləri.Naxçıvan, 2008 nakhchivan.preslib.az

4. Naxçıvan Muxtar Respublikası(akad.C.Quliyevin redaktəsi ilə).Bakı,Elm-2001
5. Rzayev O.Ə. Naxçıvan çökəkliyinin dərinlik quruluşu və tektonik xüsusiyyətləri.Bakı-2011

ИЗУЧЕНИЕ ХАРАКТЕРИСТИК РЕЛЬЕФА И ИСТОРИИ ГЕОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ НАХЧЫВАНЬ

Алиева Сабина Эльман

Резюме: Статья посвящена особенностям рельефа Нахичеван физико-географической области и истории геологического развития, рассмотрены факторы, играющие роль в формировании рельефа области, их характеристика, дано краткое описание даны особенности развития от древних геологических эпох до современной эпохи.Известно, что по мере того, как геологические эпохи сменяют друг друга, возникающие изменения по-разному влияют на рельеф и характеризуются формированием современного рельефа.Эти изменения изучались космическими методами.

Ключевые слова: Нахичеван, геологическое строение, рельеф, антиклинорий, аллювиальный, штрих, синклиналь

BRIEF DESCRIPTION OF RELIEF CHARACTERISTICS AND GEOLOGICAL DEVELOPMENT HISTORY OF NAKHCHIVAN PHYSICAL-GEOGRAPHICAL DISTRICT

Aliyeva Sabina Elman

Summary: The article is devoted to the relief features of the physical-geographical region of Nakhchivan and the history of geological development. The factors that play a role in the formation of the relief of the region, their characteristics are reviewed, and a brief description of the development features from the ancient geological eras to the modern era is given. It is known that as the geological eras replace each other, The resulting changes affect the relief in various ways and are characterized by the formation of the modern relief. These changes were studied using space methods.

Keywords: Nakhchivan, geological structure, relief, anticlinorium, alluvial, dash, syncline.